

שמיטת תרס"ג ביבנאל

פרק בתולדות ההתיישבות היהודית בגליל התחתון

לאחרונה דן משה אריאל פוס בתשובה של הפוסק הנודע, האדמו"ר ר' אברהם בורנשטיין מסוכטשוב, בנוגע להיתר העבודה החקלאית בשנת השמיטה במושבה יעמא, ודן ברקע לכתיבתה. פוס העלה שהתשובה נכתבה כמענה לפניית הרב יחיאל מיכל היילפרין, רב העדה האשכנזית בטבריה, שהתיר יחד עם בית הדין הספרדי בעיר את העבודה החקלאית ביבנאל, היא יָמָה, בשנת השמיטה תרס"ג. בתגובה למאמר העלה הרב מרדכי עמנואל כמה תמיהות אודות היתר זה, שזכו להתייחסותו של פוס.¹

במאמר זה אבקש להשלים את הדיון בנושא זה משני צדדים עיקריים:

א. עיון בפסק שאותו כתב בעניין זה הרב יחיאל מיכל היילפרין עצמו מעותק של רובו של הפסק ששרד. בסוף המאמר אף יובא במלואו נוסח הפסק כפי שנשתמר מהעתקה זו. כמו כן אדון בגוף המאמר בנסיבות העתקת הפסק.

ב. עיון בתולדות ההתיישבות בגליל התחתון ובתכתובות שנעשו ערב שמיטת תרס"ג ובמהלכה בין פקידי יק"א, שטיפלו בהתיישבות באזור. עיון זה חשוב מאוד להבנת הרקע של מתן ההיתר, שהשתלב באחד המאבקים ליישובה של הארץ בידי יהודים.²

1 מ"א פוס, "תשובת בעל 'אבני נזר' בעניין היתר המכירה בשמיטה – השלמות והבהרות ע"פ כתב היד", המעין 220 (טבת תשע"ז), עמ' 31–43. תמצית דבריו תובא בגוף המאמר. ההידיינות בין הרב עמנואל לבין פוס פורסמה במדור התגובות בגיליון הבא: "עוד על שמיטת תרס"ג ביבנאל והיתר המכירה של בעל 'אבני נזר'", המעין 221 (ניסן תשע"ז), עמ' 79–84. בכמה מן ההערות דלהלן אתייחס לכמה עניינים שעלו בהידיינות זו.

2 כך, במאמר התגובה שכתב הרב מרדכי עמנואל (שם), הוא תמה על ההזדקקות של הרבנים בטבריה להיתר, לאור העוינות בעניינים דתיים של הפקיד קלוורסקי, שניהל את ההתיישבות במקום. אולם מעבר לכך שכל העדויות שהביא לכך הרב עמנואל מאוחרים לתקופה ולאזור הנידונים כאן, הרי שכפי שיידון להלן מלמדים המקורות כי ללא קשר לעמדותיו הדתיות של

תשובת ה"אבני-נזר"

כאמור, באחת מתשובותיו דן האדמו"ר מסוכטשוב בסוגיית השמיטה במושבה יעמא. בראש התשובה מופיעה כותרת: "להרב דעיה"ק טבריא[ה]" ולאחריה מצוין:

וז"ל הרב השואל הנ"ל. הן בני המושבה החדשה הסמוכה לעיר קדשינו טבריא[ה] ת"ו הנקראת בשמה יעמא באו בחודש אלול העבר סמוך לר"ה של שביעית לשאול אם יש איזה צד היתר שיעבדו בשנה זו בשדותיהם. ומה שהמריצם לזה הוא כי יפחדו שאם לא יעבדו בשדותיהם יסבו הערלים את נחלתם לעצמם וישבר מטה לחמם [...] ובהגיע סמוך לר"ה העבר באו לשאול מה יעשו ויצא לבם מרוב פחדם כי לא דבר קטן הוא אם ח"ו יטלו מהם מקור פרנסתם וחיותם [...] ונכמרו רחמי מאד עליהם [...]³

השואל פירט ששנה קודם התיישבו בני המושבה לראשונה במקום, חרשו וזרעו, אולם קודם הקציר פנו הגויים באזור לערכאות, בטענה שהמוכר שמכר ליהודים את האדמה גולה מהם. לאחר משפט יקר נקבע שהיבול שייך ליהודים, אולם טרם הוחלט למי שייכת האדמה עצמה, וצפוי שאם יובירו האיכרים את האדמה בשנת השמיטה הם יאבדו את זכות החזקה בשדות. בשל כך הם פנו אליו, והוא, יחד עם "בי"ד של ספרדים", התירו להם לעבד את האדמה כרגיל בשנת השמיטה, לאחר מכירתה לגוי לשנת השמיטה.

בתשובת ה"אבני-נזר" הנדפסת אין פרטים מזהים נוספים, לא על הרב השואל ולא על זמן השאלה. אולם כפי שחשף לאחרונה מ"א פוס, בכתב היד של תשובת האבני-נזר מצוין במפורש שהיא נכתבה בשנת השמיטה תרס"ג לרב יחיאל מיכל היילפרין, רב הקהילה האשכנזית בטבריה.⁴ פוס אף עמד על כך

קלוורסקי (שלהן היו מודעים רבני טבריה), הסוגיה הכלכלית-התיישבותית הנתונה היא שעמדה ברקע מתן ההיתר.

3 הרב א' בורנשטיין, שו"ת אבני נזר, פיוטריקוב תרע"ב, יורה דעה, סימן תנח.

4 ראו לעיל, הערה 1. הרב היילפרין (1857–1909), עלה ארצה מפולין בשנת 1880 ושימש כאב-בית-דין, כנראה החל משנת 1896.

שבספר זיכרונותיו של אחד ממייסדי יבנאל, אברהם קוסטיצקי,⁵ פירט המחבר כיצד פנה ערב השמיטה לרב בטבריה בבקשת היתר, ובסופו של דבר הוציא הרב יחד עם בית הדין הספרדי היתר לעבודת בני המושבה בשמיטה. עוד עולה מדברי קוסטיצקי כי בשל לחצם של קנאי טבריה, פנה הרב בשאלה לרב שהוסכם עליהם, אשר אישר למעשה את היתרו של הרב מטבריה. כפי שציין פוס, מתברר שהרב המסכים אינו אלא בעל האבני-נזר. פוס הדגיש כי ההיתר לאיכרי יבנאל היה ייחודי, כיוון שבניגוד לרוב ההיתרים שנהגו בשמיטה זו ובשמיטות קודמות, כאן הותר ליהודים לעבוד בעצמם במלאכות חמורות שיסודן מן התורה. עוד ציין פוס כי תשובתו של הרב היילפרין בעניין אבדה, אך נמצא לה אזכור בספר "תורת הארץ" לרב משה קלירס, ששימש כרב בטבריה אחרי הרב היילפרין.

על פסק בכתב יד

והנה בקובץ שכתב הרב חיים דב קנטור (להלן: רח"ד) משפיה,⁶ מצויים ארבעה עמודים שבהם העתיק רח"ד פסק הלכה מנומק על אודות היתר עבודה בשמיטה. למרבה הצער סוף ההעתיקה, ככל הנראה עמוד אחד נוסף, חסר, ובו ככל הנראה גם ציון שם הכותב ואולי גם זמן כתיבת הפסק. מסיבה זו נתעלמו גם ממקטלגי הקובץ מחברו וזמנו של הפסק.⁷ עיון בכתב היד מלמד שמדובר בהעתיקה של פסק שכתב הרב היילפרין בנוגע לשמיטת תרסי"ג ביבנאל, שכן מצוינת בו ממש באותו האופן מצוקתם הקשה של בני המושבה יעמא שבגינה פנו אל המחבר בבקשת היתר עבודה בשביעית:

[...] בני המושבה יעמא ת"ו [=תבנה ותכונן] הפסידו לדאבון נפשינו, ממון רב כי זרים קמו עליהם לשלול שלל ולבוז בז, להוציא את קרקעותיהם מת"י [=מתחת ידם] בזרוע עוז והקרקעות הם כל חיות ידם, ומקור

5 א' קוסטיצקי, בטרם האיר הבוקר: מסיפורי ראשונים בגליל, תל אביב תשמ"ב, עמ' 80-85. אברהם קוסטיצקי (1857-1939), איכר ובר-אוריין, ממייסדי מטולה ויבנאל.

6 על רח"ד ראו להלן בפרק ה.

7 כתב היד נמכר במכירה פומבית (קטלוג בית המכירות אסופה, 30.11.2006, פריט 390) ונקנה על ידי בית המדרש לרבנים שבאמריקה, וסימולו שם: NY JTS 10849. תצלומו ניתן לקריאה בצורה מקוונת באתר הספרייה הלאומית של ישראל (סימולו שם: MSS-D 8584). אני מודה לבית המדרש לרבנים על הסכמתם לפרסום כתב היד.

פרנסתם [...] באו לפני בני המושבה הנז' [=הנזכרת] בחודש אלול העבר ושפכו לפני שיחם ושאלו אם יש אופן להמציא להם היתר שהם בעצמם יעבדו את האדמה בשנה הזאת, ומלאו מתני חלחלה בשמעו זאת מפיהם [...] ומצאתי להתיר להם ע"י שימכרו את אדמתם לגוי בטרם תבא שנת השמטה מכירה גמורה כדת וכהלכה בלי שום תנאי רק בלבם יעשו הסכמה חזקה שכשתעבור שנת השמטה יחזרו ויקנו מהגוי את הקרקעות, וכשיעשו ככה ימלטו מכל מכשולי האיסור שיש להם מקום להסתבך בעוון זה וזה החלי [...]

מדובר אפוא, ללא ספק, בפסק שכתב הרב היילפרין להיתר העבודה בשדות יבנאל בשנת השמיטה תרס"ג.

אולם השוואת נוסח הפסק לדברי השואל בפתח תשובת האבני-נזר, מלמדת שמדובר בשני נוסחים שונים. אחד כנראה כפסק לבני המושבה, והשני כשאלה לאבני-נזר. יש לציין שבתשובת האבני-נזר שבכתב יד נעדרת השאלה, וברור ממילא שהמביא לדפוס הוסיף אותה מנוסח השאלה ששלח הרב היילפרין, שעמד לפניו, ולא מתשובת האבני-נזר.

הבדלים נוספים עולים גם מהשוואת הנימוקים ההלכתיים שבשני המקורות. נימוקי ההיתר של הרב היילפרין נעדרים אמנם מן הציטוט של שאלתו לאבני-נזר, אולם מגוף תשובת האבני-נזר ניתן ללמוד שהרב היילפרין התיר הן את עבודת היהודים בשביעית הן את הפירות כחולין, לאור הנימוקים הבאים:

א. שביעית בזמן הזה היא מדרבנן לרוב הפוסקים ולאור קביעה זו ניתן למכור את האדמה לגוי בהסתמך על שיטת ספר התרומה שבזמן הזה יש קניין לגוי, וכי גם הגר"א בביאורו פסק שקדושת הארץ בזמן הזה כדין סוריא.

ב. אין במכירת הקרקע לשנת השמיטה משום ביטול מתרומות ומעשרות, כיון שמיד לאחר השמיטה יקנו את הקרקע בחזרה, ובשביעית ממילא פטורים מהם.

ג. אין במכירה איסור משום ביטול ממצוות שביעית, משום שהפקעה ממצווה שהינה ב"שב ואל תעשה" בלבד אינה אסורה, בדומה להיתר למכור בהמה לגוי אף שמפקיעה ממצוות שביתת בהמתו בשבת.

ד. אין במכירה משום איסור "לא תחנם" משום שעל פי דברי המהרש"א במסכת גיטין אין איסור "לא תחנם" במי שקנה קרקע מגוי וחזר ומכרה לגוי זה או אחר. בנוסף לכך כתב הפרי-מגדים שבזמן הזה שאנו בין האומות אין איסור לתת להם חניה. עוד עולה שהרב היילפרין הזכיר בהקשר זה את דברי שו"ת שמן המור, שהרי בתשובתו ציין האבני-נזר: "ומ"ש [=ומה שכתב] בשם תשו"ן- תשובת] שמן המור התשובה ההוא איננו בידי לראות טעמיו ונמוקיו ומצד הסברא ל"י [=לא נראה]."

עיקרי הנימוקים הנ"ל מופיעים גם בנוסח הפסק שלפנינו. המחבר ציין שם שניתן למכור את הקרקע לגוי ולעבדה על ידי יהודים בשמיטה, וזאת בהתבסס על הנימוקים שהוא יבאר. בעמודים המצויים לפנינו מאריך המחבר לבאר, בחלוקה לסעיפים מסודרים:

- א. אין איסור "לא תחנם" במכירת הקרקע
- ב. אין בעיה של הפקעה ממעשרות
- ג. אין איסור של הפקעה ממצוות שביתה בשביעית
- ד. יש קניין לגוי בשביעית בזמן הזה.

במידה רבה יש התאמה בין המקורות. בשניהם נידונים אותם הסעיפים (אם כי לא באותו הסדר), ומוזכרים בהם מקורות הלכתיים מקבילים ובהם גם בעלי מאפיינים ייחודיים, כמו ציון בסמיכות של דברי הפרי מגדים ושו"ת שמן המור, כנימוק מדוע אין איסור "לא תחנם". מן הפסק אף ניתן ללמוד שהטענה שהובאה בשם שו"ת שמן המור בהקשר זה, ושלא נראתה מסברה לבעל האבני-נזר, היא שאין איסור "לא תחנם" כשהמוכר החליט בשעת המכר לחזור ולקנות הקרקע לאחר שנת השמיטה.⁸

8 במאמר התגובה שכתב הרב מרדכי עמנואל (לעיל, הערה 1) הוא ניסה לטעון שדחיית האבני נזר את סברת שו"ת שמן המור מלמדת שהוא דחה "את ההסתמכות של הגרא"י [=הרב יצחק אלחנן ספקטור] מקובנה בהיתר תרמ"ט על ספר 'שמן המור' להתיר מכירת קרקע לגוי לשנתיים". בכך הוא אף ניסה להסביר מדוע לא נידונה כלל פסיקתו הנודעת של הרב ספקטור על ידי האבני-נזר. אולם מעבר למה שהעיר פוס לנכון בתגובתו שם, שהיתרו של הרב מקובנה לא הסתמך ביסודו על ספר שמן המור, הרי שמפסק הרב היילפרין ניתן ללמוד שההתייחסות של האבני-נזר נגעה אך ורק לסברת שמן המור, שגם במכירה מוחלטת לגוי על דעת לקנות

אולם יש מספר הבדלים בין המקורות:

- א. הנימוק המוזכר בתשובה בשם המהרש"א שאין איסור "לא תחנם" במי שקנה מגוי ומכר אחר כך לגוי, נעדר מהסעיף העוסק ב"לא תחנם" בפסק.
- ב. הנימוק מדוע אין במכירה משום ביטול מצוות שביתה בשביעית שונה בשני המקורות. בפסק נטען שהסיבה היא משום שאין איסור להפקיע את החיוב לפני שחל זמן האיסור או מנימוק נוסף שאין איסור להפקיע אם מדובר בהפקעה זמנית בלבד, ואילו מן התשובה עולה נימוק אחר, והוא משום שאין איסור להפקיע מצווה שהיא ב"שב ואל תעשה" בלבד. כפי שציין פוס במאמרו, הנימוק האחרון מופיע גם בציטוט שהביא הרב קלירס מדברי הרב היילפרין שאותו ציטט מ"תשובה כת"י להרה"ג ר' מיכל היילפרין ז"ל שהי' רב פעיי"ק טבריא"⁹.
- קשה להניח שהנימוקים הנעדרים מן הפסק מופיעים בחלק החסר בהעתקה, כיוון שהדיון בנושאים אלו הסתיים בסעיפים המצויים. כמו כן מן העובדה שהאבני-נזר לא התייחס לטיעונים המובאים בפסק נראה שאלו לא הופיעו בשאלה שנשלחה אליו.
- מסתבר אם כן שהציטוט שהביא הרב קלירס הוא חלק מן השאלה שנשלחה לאבני-נזר או ממקור אחר, שבו נקט הרב היילפרין דרך אחרת בנימוק היתר ההפקעה ממצוות שביעית.

הרקע להוצאת הפסק

במאמרו ציין פוס כי מזיכרונותיו של קוסטיצקי עולה כי ההיתר הושג לבקשתו של חיים מרגלית קלווריסקי, ששימש כמנהל מטעם יק"א במושבות הגליל התחתון.¹⁰ פוס שיער כי בשל מצבה המיוחד של יבנאל, שפורט בדברי השאלה לאבני-נזר, לא הסתפק קלווריסקי בהיתרים שניתנו למושבות אחרות

מחדש אין איסור "לא תחנם". סברה זו לא אומצה כלל על ידי הרב ספקטור שכן הוא נקט בדרך אחרת, שגם היא הוצעה על ידי שו"ת שמן המור, של מכירה לשנתיים.

9 הרב מ' קלירס, תורת הארץ, חלק א, ירושלים תרפ"ח, פרק ז, אות נט.

10 חיים מרגלית קלווריסקי (1863–1947), יליד ליטא, עלה ארצה בשנת 1895, לאחר שהשתלם בצרפת כאגרונום. משנת 1898 החל לשמש כאגרונום ופקיד מטעם יק"א, ובין השנים 1900–1905 ניהל מטעמה את ההתיישבות החדשה בגליל התחתון.

שלא אפשרו עבודת יהודים במלאכות שעיקרן מהתורה. פוס גם ציין כי מדברי קוסטיצקי עולה שההיתר ניתן למעשה במרחשון תרס"ג, בזמן ההסגר על טבריה בגין מגפת הכולרה, שהתפשטה בעיר בשלהי תשרי תרס"ג.

פרטים אלו מתאשרים מתכתובת ענפה שניהל קלווריסקי עם שם-טוב פריינטה, המנהל הכללי של מושבות יק"א בארץ ישראל, שישב בבירות,¹¹ עם אגרונום הפקידות אלברט בראבייה,¹² עם אליהו קראוזה מנהל חוות סג'רה,¹³ ועם הנהלת יק"א בפריז.¹⁴ תכתובת זו מבהירה את המציאות המורכבת שעמדה בפני המתישבים ובבסיס הפסיקה של הרב היילפרין.

להבנת העניין יש לעמוד תחילה על כמה מאפיינים בהתיישבות היהודית בארץ באותו הזמן בכלל, ובזו שבגליל התחתון בפרט.

בשנת תר"ס (1899) הועבר ניהולן של מושבות הברון רוטשילד לידיה של חברת יק"א, שהחלה לתמוך בהתיישבות היהודית בארץ כבר כמה שנים קודם. מצבן הכלכלי של המושבות היה קשה, ומציאות זו נתלתה במיוחד במשבר במשק היין, שעליו התבססו רבות מן המושבות, ובשיטת התמיכה והניהול הפקידותי שנהגה בהן. תפיסתה הבסיסית של יק"א הייתה כי כל פעולה התיישבותית צריכה להיות מנוהלת כמפעל כלכלי מכניס. בשל כך היא הפסיקה את שיטת התמיכה, הורידה בהדרגה את סבסוד הענבים למושבות, צמצמה את משק היין והתמקדה בהלוואות קצובות לאיכרים בעלי ניסיון חקלאי. לטווח ארוך העלתה גישה זו את המושבות על דרך המלך והביאה לביסוסן, אולם בשלב הראשון, בוודאי עד שנת תרס"ד (1904), נקלעו רוב המתישבים למשבר

11 שם טוב פריינטה, מנהל בדימוס של בתי הספר של כ"ח בסמורנה, באיזמיר ובתוניס, שימש כמנהל הכללי של מושבות יק"א בארץ בין השנים 1901–1905.

12 אלברט בארבייה, אגרונום צרפתי, לא יהודי, שימש כאגרונום מטעם יק"א. ראו להלן, ליד הערה 48, שבשנת תרס"ב (1902), הוקנו לו אדמות הברון רוטשילד באזור זכרון יעקב, לצורך העבודה בשמיטה.

13 אליהו קראוזה (1878–1962), עלה ארצה מרוסיה בשנת 1892. למד במקווה ישראל והוכשר אחר כך כאגרונום. בין השנים 1901–1903 שימש כמנהל חוות סג'רה.

14 הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ) J15/8059; תמצית התכתובת שנכתבה במקור בצרפתית מובאת אצל: א' עבר הדני, ההתיישבות בגליל התחתון – חמישים שנות קורותיה, רמת גן תשנ"ה, עמ' 58–83. בארכיונו של ד"ר רפאל שפר מקיבוץ רביבים, מצויים תרגומים לעברית שעשה למכתבים רבים מהתכתבות זו, ואני מודה מאוד לד"ר שפר על שאפשר לי את השימוש בהם ואת פרסומם.

קשה, והדבר הגיע אף לנטישת משקים. איכרים שמומחי יק"א קבעו שלא יוכלו להתבסס כלכלית נאלצו למכור את משקם ואף עזבו לחוץ לארץ, בסיוע יק"א. המציאות במושבות הוותיקות הובילה את יק"א לנקיטת מדיניות חדשה גם בשדה ההתיישבות. הביטוי הראשון לכך הייתה היזמה להקמת חוות הכשרה לפועלים, שהמצטיינים מבניהם יהפכו למתיישבים. סוכם שאלו יקבלו משק ואינונוטר כהלוואה, אותה יחזירו בתנאים מקובלים. הבעלות על האדמה תישאר של יק"א ורווחי החווה ישמשו מקור הכנסה ליישובם של מתיישבים חדשים. במקביל החלה יק"א לחפש שטח נרחב שבו תוכל להקים יישובים חדשים לאיכרים מחוסרי קרקע, לבני איכרים ולפועלים שיתאכרו. הוחלט שיישובים אלו יתבססו על מספר משפחות קטן יחסית (40–30 משקים) שינהלו משק פאלחה, בשטחי גידול נרחבים, בני 200–300 דונם למשק, ויועסקו שם כאריסים.¹⁵

אחת הפעולות המרכזיות שעסקה בהם יק"א לשם כך, הייתה רכישת אדמות נרחבת בחלקו הצפוני של הגליל התחתון המזרחי. אזור שחון זה, שהיה מרוחק מדרכים מרכזיות ומדרך הים, נשלט ברובו על ידי בדואים, בפרט בני שבט הדלייקה, שפלטו אליו ממוזרח והפילו את חיתתם על האזור. מציאות זו הרתיעה יהודים מלהתיישב בכל האזור. כמאה קילומטרים, ריקים מהתיישבות יהודית, הפרידו בין זכרון יעקב לראש-פינה. הממשלה הטורקית ניסתה במהלך המאה ה-19 לחזק את אחיזתה באזור, ובמסגרת זו ערכה רישום של בעלי הקרקעות. הפלאחים שלא עמדו בתשלומי המסים שהטילה הממשלה, מכרו את האדמה לאפנדים עירוניים בעלי הון, שהפכו לבעלים הרשמיים של האדמה, כשהפלאחים עובדים במקום כאריסים. בעלי ההון היו מעוניינים למכור את האדמות האלו, ולקראת סוף המאה ה-19 החלה פקידות הברון רוטשילד להתעניין בקניית אדמות בחבל זה, שאותו סימנה כאזור פוטנציאלי להתיישבות נרחבת.¹⁶ רכישת קרקעות ראשונית באזור אכן החלה עוד על ידי פקידות הברון, בשנת תרנ"ח (1898), אך תחת ניהולה של יק"א חלה התפתחות מכרעת בהתיישבות באזור. בשנת תרנ"ט (1899) נרכשה על ידי פקיד יק"א, דוד חיים,

15 י' בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882–1914, ירושלים תשמ"ח, עמ' 39–43.

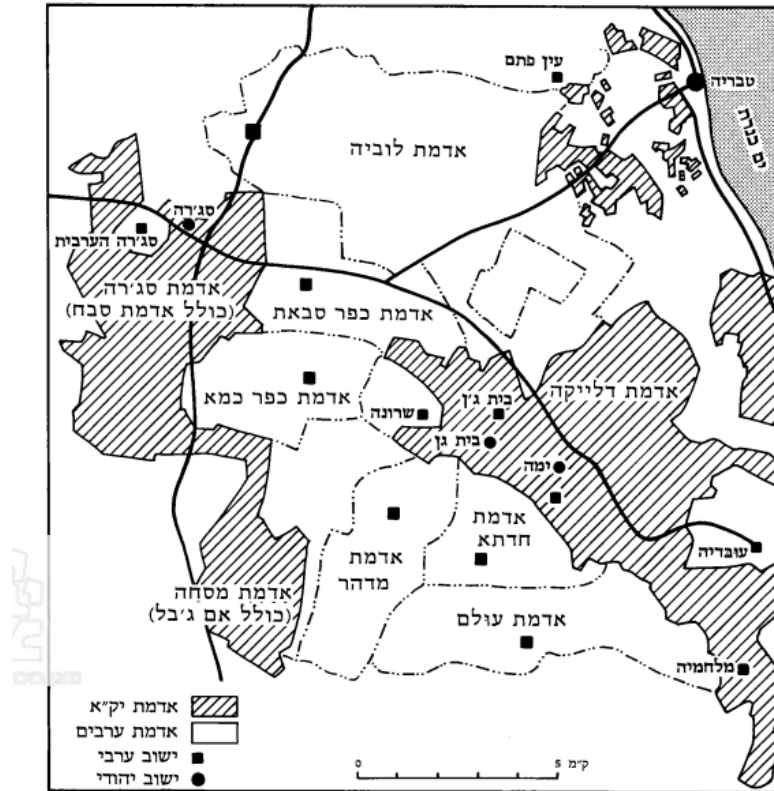
16 א' ביתן, תמורות יישוביות בגליל התחתון המזרחי 1800–1978, ירושלים תשמ"ב, עמ' 67–69.

אדמת הכפר סגירה והוקמה בו חוות ההכשרה.¹⁷ במקביל הוחל בניסיון לרכוש אדמות נוספות באזור. מי שהופקד על עניין זה מטעם יק"א, בין השנים תר"ס-תרס"ה (1900-1905), ועסק בו ללא ליאות וכמעט לבדו, היה חיים מרגלית קלווריסקי. הוא מונה תחילה למנהל חוות סגירה, אך זמן קצר אחר כך עבר לעסוק, מטעם יק"א, ברכישת קרקעות נרחבת בגליל התחתון ובניהול המושבות בשטחים שקנה. קלווריסקי הוא שיזם, רכש, מיקם, איכלס ותכנן את מבנם המשקי והארגוני של היישובים באזור שהיה ריק מהתיישבות יהודית. מטרתו של קלווריסקי הייתה ליצור רצף של קרקעות רחב באזור טבריה, ממערב לחופי הכינרת ומצפון לעמק יזרעאל, שישמש להתיישבות יהודית. חזונו אף היה להקים מחוז יהודי אוטונומי בין הכינרת לים התיכון, סביב בסיסי היישוב העירוני בטבריה, צפת וח'פה, כדוגמת מחוז הלבנון באותה העת. לקלווריסקי היה ברור שיש לנצל את השעה, שאפשרה קניית אדמות רבות באזור זה במחיר נמוך וממספר בעלים מועט.

בין השנים תרס"א-תרס"ב (1901) השלים קלווריסקי את קניית האדמות שב"גוש סגירה" שכלל את אזור הכפרים הערביים הקטנים סגירה, מסחה, ימה ומלחמיה-עבדיה. האדמות נרשמו כחוק במשרד הקרקעות בטבריה, על שמו של נרסיס לוון, נשיא כ"ח ונשיא יק"א וממקורבי הברון רוטשילד. על אדמות אלו הוקמו בשנת תרס"א (1901) המושבות ימה (יבנאל) ומסחה (כפר תבור), נוסף לחוות סגירה שכבר פעלה במקום. במהלך תרס"ג (1902-1903) עתידות לקום בשטח זה המושבות סגירה (אילניה) ומלחמיה (מנחמיה), כשקלווריסקי עוסק אז במשא ומתן מוצלח לרכישת אדמות דלייקה-סהו מערבית לכינרת ובמשא ומתן כושל לקניית אדמות לוביה. בפועל הועברו בשנות ניהולו של קלווריסקי לידי יק"א כ-80,000 דונם, ונוצר חבל התיישבותי יהודי חדש בארץ ישראל.¹⁸

17 א' ינקלביץ, "דוד חיים, הפקיד ש'נעלם', והקמת חוות ההכשרה בסגירה", קתדרה 98 (תשס"א), עמ' 103-112.

18 עבר הדני (לעיל, הערה 14), עמ' 67-69; ע' עמית, "חיים מרגלית קלווריסקי יוצר ההתיישבות בגליל התחתון המזרחי", יהדות זמננו 5 (תשמ"ט), עמ' 146-151; הנ"ל, "תכניות להקמת חבל יהודי אוטונומי בסנג'ק עכו, 1905-1902", קתדרה 49 (תשמ"ט), עמ' 111-115; ר' שפר, "זהות בני האכרים בגליל, המקרה של יבנאל", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ט, עמ' 52; ינקלביץ, שם, עמ' 97-122.

קרקעות בבעלות יק"א בגליל התחתון המזרחי, 1905

תצלום המפה ממאמרה של עי עמית-כהן (לעיל, הערה 18), עמ' 113 – באדיבות המחברת

אלא שבקניית הקרקעות לא היה די, והייתה חובה לקבוע עובדות בשטח. ראשי השבטים, שהתגוררו באזור ועיבדו קודם את האדמה או שרעו בה את עדריהם, לא השלימו בנקל עם המהלך, וניסו לערער על הבעלות החדשה בדרכים משפטיות ובקביעת עובדות בשטח. תרם לכך מושל נפת טבריה, אמין ארסלאן, שבניגוד לממונים עליו בביירות, התנגד בחריפות להתיישבות היהודית המתהווה בגליל התחתון והתסיס את האריסים הערבים כנגדה.¹⁹ לדבר זה

19 ע' אבישר (עורך), ספר טבריה, ירושלים תשל"ד, עמ' 124. וראו עוד להלן, הערה 32.

יכולות היו להיות השפעות מרחיקות לכת על מעמדן המשפטי והמעשי של האדמות. בשל כך החל קלווריסקי בתהליכי חלוקת האדמה והבאת איכרים לעבודה כבר בשלהי שנת תרס"א ובראשית שנת תרס"ב, עוד קודם שהוקמו יישובים מסודרים ומבני קבע למגורים, כשבמקביל הוא מתאמץ לקבל תקציבים לכך מהנהלת יק"א. בין אלול תרס"א לטבת תרס"ב, הגיעו המשפחות שנועדו ליישב את האזור והחלו לעבוד בשטח כאריסים. תחילה הגיעו 10 משפחות (מתוך 18) יוצאי ההתיישבות הכושלת בגולן לחלק מצומצם מאדמת ימה, אחריהן 20 משפחות יוצאי מטולה, ראש-פינה, זכרון יעקב, שפיה ובת-שלמה לאדמת מסחה. רק כחודשיים אחר כך, בשל עיכוב בתקציב ובעיות משפטיות, הגיעו 18 משפחות נוספות ממטולה ליישוב החלק הגדול של אדמת ימה (כונה אז: דליקה).

יוצאי הגולן ואיכרי מסחה הצליחו לזרוע מאות דונם של דגן בשטחיהם. לעומת זאת עיבוד אדמות דליקה ועבדיה התעכב. לשלטונות הטורקיים הוגשה תביעה על שימוש לרעה באדמות, בטענה שהמקום משמש ליישוב מהגרים שכניסתם לארץ נאסרה.²⁰ בשל כך הופסקו העבודות והתנהל משפט יקר ופעולות תיווך, בסיוע רב של הבנקאי ר' שלמה גרוס מטבריה ועורך הדין של הפקידות שלמה ילין. בינתיים פלשו לשטח ערביי הסביבה, שהחלו לחרוש ולזרוע את אדמות דליקה ועבדיה, בחודשים כסלו-טבת תרס"ב (נובמבר-דצמבר 1902). האיכרים שהגיעו למקום הותקפו במשך שלושה ימים רצופים במקלות וברובים, והצקות מצדו של השייח' פאדל משבט הדליקה התמידו גם אחר כך. במציאות זו לא נותר למתיישבים לזרוע בדליקה אלא שטח מצומצם לזריעת חיטה ושעורה ולזרוע בעיקר את תבואות הקיץ המשניות.²¹ לכיבוש עבדיה גויסו חמישה צעירים יוצאי זכרון יעקב שהחלו לעבד את המקום תוך

20 יש לציין שהנימוק העיקרי לגירוש היהודים שהתיישבו בגולן, שלוש שנים קודם, היה האיסור שהטילו הטורקים על התיישבות מהגרים, ראו: צ' אילן, הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר-הירדן 1871-1947, ירושלים תשמ"ה, עמ' 249.

21 מציאות זו משתקפת יפה מן הנתונים בדו"ח יק"א לשנת 1902, עמ' 49, שלפיהם ההכנסה הממוצעת לאיכר בימה הייתה בשווי 1,891 פרנק (לפני מס), במסחה (כפר-תבור) 1,508 פרנק ובדליקה 221 פרנק בלבד (י' זלטנרייך, "מפגשי תרבויות: מושבות הגליל התחתון בעיני פקידי יק"א ופיק"א: תהליך המפגש בין הפקידים לאיכרים", קתדרה 120 [תשס"ו], עמ' 114).

התנגדות אלימה של הערבים. בעקבות פעילותו של קלוורסקי סולקו הפולשים באמצעות שוטרים מעכו, והאיכרים החלו לחרוש ולזרוע.²²

כך תיאר את המציאות קלוורסקי בינואר 1902 (טבת תרס"ב):

ביליתי במסחה ומקווה כי בכוח התלהבות אכריה, ישיגו את אשר אחרו (בחרישה ובזריעה): אף זרעו כבר 120-150 דונאם כל אחד - ועדיין הערבים תובעים. בעיקר בדלייקה ובתיארה שמסין,²³ אף העמידו עורך דין לטעון להם, משום כך אדמת השמסין מתעכבת.²⁴ במאמץ ניכר עסקו אפוא איכרי יבנאל, שמנו 36 משפחות, בעיבוד אדמותיהם, שהשתרעו על למעלה מעשרת אלפים דונם.²⁵

מצב מורכב זה הביא את קלוורסקי למסקנה כי הכרחי להמשיך ולעבד את האדמות באזור גם בשנת תרס"ג, ובפרט את אדמות תיארה-שמסין שהשייך פאדל המשיך לתבוע אותם. למסקנה זו היו שותפים המתיישבים, שנציגם נועד עם הרב היילפרין באלול תרס"ב. ערב השמיטה נמכרה האדמה לגוי, אך היתר ברור לעבודת יהודים לא ניתן עדיין.²⁶

עם תחילת תקופת הזריעה היו משפחות איכרי יבנאל יוצאי מטולה, שבאו לטבריה לחג הסוכות, תקועות בעיר בשל ההסגר שהושם על העיר עקב מגפת הכולרה, ואף סבלו מאבדות בנפש. קלוורסקי שבעצמו חלה במלריה והיה נתון באפיסת כוחות, האיץ אפוא ביוצאי הגולן שהיו ביבנאל להתחיל בעבודות. אולם הוא נתקל בהתנגדותם הן בשל מגפת הכולרה, הן בשל סוגיית השמיטה. במכתב לפריינטה מכ"א במרחשון תרס"ג (21.11.1902) כתב קלוורסקי:

22 עבר הדני (לעיל, הערה 14), עמ' 59-69, 85-89.

23 אדמות תיארה (טיארה, ציארה) - שמסין, בחלק המזרחי של שטחה של יבנאל.

24 עבר הדני (לעיל, הערה 14), עמ' 60.

25 בדיווח מ"י"ב באדר ראשון תרס"ב (19.2.1902), ציין אלברט בארבייה שאיכרי יבנאל עוסקים בעיבוד 12,700 דונם בשני שטחים, באדמות ימה ובאדמות דלייקה (אצ"מ J15/5494, עמ' 33, מובא אצל שפר, האכרים, עמ' 50-51).

26 מן הפסק ומן השאלה בשו"ת אבני-נזר, עולה ברור שהשאלה נשאלה כבר בחודש אלול תרס"ב. כך גם עולה מדברי קוסטיצקי (לעיל, הערה 5), עמ' 80-82. במאמר התגובה שכתב הרב מרדכי עמנואל (לעיל, הערה 1) הוא תהה עד כמה היו הרבנים מודעים לטיב המכירה עצמה, וראו שם תגובתו של פוס. מן הפסק ניתן ללמוד, מכל מקום, שהמכירה נעשתה קודם שנת השמיטה והרב היילפרין אף עודכן למי נמכרה, שכן בפסק מודגש שהמכירה תיעשה לפני שנת השמיטה וצוין שם ש"הם מכרו לגוי שיש לו קרקע".

[...] למעשה זה ממש לא ככה. החולירע משמשת רק תירוץ, ואם לא כולם אז לפחות 3/4 ממתיישבי ימה רוצים לא לעבוד בעונה הזו בגלל 'השמיטה' תוך הגזמה לא מידתית באבדות שהיו להם. בגלל המגיפה הם רוצים להבטיח כבר עכשיו עבור השנה הבאה. הבנתי את מטרתם וכתבתי לועד ימה הרבה מכתבים תקיפים מאוד כולל הזמנת המתיישבים שנמצאים במקום (15 משפחות) להתחיל מיד בעבודה. במכתבי האחרון לועד קבעתי באופן חד וברור שאלה שלא יעבדו בעונה זו, לא יקבלו שום תמיכה בשנה הבאה. אני מקווה שמכתבי יפעלו. באופן כללי המתיישבים שנמצאים בימה לא סבלו הרבה, אנחנו סיפקנו להם אספקה בשפע. מצורפת הרשימה של מה ששלחנו עד עכשיו. יותר מהם סבלו המשפחות שגרות בטבריה. החולירע גרמה ל-6 קורבנות ביניהם.²⁷ בשלב זה נועדו אברהם קוסטיצקי ושמואל קרניאל, שהיו תקועים בטבריה, עם הרב היילפרין שהוציא לבקשתם היתר חתום יחד עם בית הדין הספרדי.²⁸ בכ"ז במרחשון תרסי"ג (27.11.1902) דיווח קלווריסקי לפריינטה על ההיתר שניתן ועל ראשית העבודות:

[...] 6 המתיישבים שנמצאים במסחה התחילו לעבוד ברצון. הם חורשים וזורעים את הכראב שלהם. ימה דליקה: כ-20 מתיישבים התחילו אתמול לחרוש ומבקשים מחרשות ערביות. שלחנו להם מיד 30. באופן כללי אנחנו מנסים למנוע תירוצים שלא לעבד השנה. שמיטה: ישנם מתיישבים שרוצים לנצל את החולירע ושנת השמיטה כדי לא לעבוד העונה, אבל יש מתיישבים דתיים שעובדים ברצינות שיש להם בעיה בעיבוד השנה. עברתי ברבנות בטבריה כדי לקבל היתר רשמי. ההיתר הזה הושג. להיתר הזה יש תוקף ומשמעות רבה עבורנו מאחר והוא איננו רמאות כמו הקנייה של ההיתר הקודם של הרבנים הגדולים ר' יצחק אלחנן ורבי שמואל מוהליבר שבאמת לא אישרו את העבודה אלא ע"י ערבים. מתיישבים מעבדי כרמים מיהודה והשומרון הסתפקו בהיתר

²⁷ אצ"מ J15/8059, בתרגומו של שפר.

²⁸ קוסטיצקי (לעיל, הערה 5), עמ' 84-85. שמואל קרניאל היה אחד מחמשת הבחורים שהגיעו מזכרון יעקב לעבד את אדמת עבדיה, שהיוותה את הבסיס להקמת מלחמיה במהלך שנת תרסי"ג.

הקודם. אבל עבור המושבות שלנו, אין לו ערך. ואילו ההיתר שאנחנו קיבלנו מהרבנים המשותפים ספרדים ואשכנזים בטבריה, מאשר לעבוד בעצמם. המתיישבים שמעו בשמחה רבה על ההיתר. הוא כולל גם את סגירה לבקשת קראוזה.²⁹

מאוחר יותר כנראה שלח קלוורסקי העתק של ההיתר לפריינטה, לפי בקשתו.³⁰

ההתמודדות עם ערביי הסביבה נמשכה כמובן גם לאחר מתן ההיתר. חלק מהאיכרים החלו כבר לעבוד, אולם אחרים, בפרט מיוצאי הגולן בימה, חששו לעבוד בשל המגפה, ומשפחות רבות היו כאמור תקועות עדיין בטבריה. קלוורסקי האיץ באיכרים ששהו עדיין בטבריה לצאת ממנה למרות ההסגר. "אני חושש בעיקר, שפאדל מדליקה ושייח' עבדיה יתחילו לחרוש את אדמותינו, בהעדר אכרינו מהמקום" ציין קלוורסקי.³¹ בשלהי מרחשוון, לאחר תשלום בקשיש למושל, הצליחו הגברים לצאת מטבריה, והחלו לעבד את אדמת תיארה-שמסין, כשהם מתגוררים באוהלים. הם נתקלו בהתנגדות אלימה של אנשיו של פאדל שהחלו כבר לעבוד במקום, דבר שסודר רק בהתערבות משטרתית.³²

ממכלול המקורות עולה בצורה ברורה שהצורך בעבודת יהודים בשנת השמיטה היה מקובל על האיכרים עצמם, שומרי תורה ומצוות נאמנים. הם אמנם סירבו לעבוד ללא היתר, אך שמחו כשהיתר זה ניתן ועיבדו את האדמה לאורו.

29 אצ"מ J15/8059, בתרגומו של שפר. תמצית המכתב מוזכרת גם אצל עבר הדני (לעיל, הערה 14), עמ' 64. יש לציין שהרב מוהליבר, שנפטר בשנת תרנ"ח, התיר בשמיטת תרנ"ו עבודת יהודים גם במלאכות דאורייתא, אולם עמדה זו כנראה לא הייתה ידועה לקלוורסקי, בפרט שבפועל אסרו רוב נותני ההיתרים במושבות עבודת יהודים בעבודות אלו.

30 אצ"מ J15/8059. מכתב של קלוורסקי לפריינטה מכ"ד בכסלו תרס"ג (24.12.1903), שבו צוין מברק מיום כ"א בכסלו תרס"ג (21.12.1902) שבו ביקש ממנו פריינטה (בתרגומו של שפר): "לשלוח העתק פסק דין של הרבנים לגבי השמיטה".

31 עבר הדני (לעיל, הערה 14), עמ' 91.

32 עבר הדני, שם, עמ' 92-93; קוסטיצקי (לעיל, הערה 5), עמ' 88-91. על מאבקיו של השייח' פאדל באיכרים עוד בקיץ תרס"ב, ראו הדיווח מכ' בתמוז תרס"ב (25.7.1902), אצ"מ J15/6500.

בהקשר זה יש לציין את הרושם הקשה שעשה קלווריסקי על הרב היילפרין, כשנה קודם, והביקורת הרבה שהטיח בו הרב בפומבי, ואף דרש את פיטוריו, לאחר שקלווריסקי נכנס לטבריה בליל יום הכיפורים תרס"ב כשהוא רכוב על סוסו, וחזר באותו לילה לסג'רה, לאחר שנועד עם מושל העיר בסעודתו. ספק רב אם נסיבות המקרה הניחו את דעתו של הרב, אם בכלל נודע לו עליהן,³³ וברור אפוא שהרב היילפרין לא הסתפק בטיעונים שעלו מכיוונו של קלווריסקי בלבד, ולמרות זאת היה ברור לרב, שראה בעצמו הכתובת ההלכתית בעבור מתיישבי האזור, שבנסיבות הקיימות יש צורך להתיר את העבודה בשמיטה.³⁴

33 הרקע לאירוע היה קשור במאבק על מדידת אדמת דליקה לצורך עיבודה לאחר החגים. מדידת האדמה הייתה מסוכנת בשל התנגדות הפלאחים, והמתיישבים נצרכו לאבטחה. מושל טבריה העוין, שהיה אמור לספק להם חיילים לאבטחה, התחמק ממתן הסייע, ולבסוף קבע את יום הכיפורים למדידה, בהנחה שהיהודים יסרבו לצאת למדוד ביום הקדוש. בליל יום הכיפורים הוא הזמין את קלווריסקי למעונו, ששכן מול בית הכנסת הספרדי, כשהוא עורך בחצרו בהפגנתיות סעודה גדולה. קלווריסקי החליט שהצורך במדידת הקרקע הוא הכרחי, ובשל כך נפגש בליל יום הכיפורים עם המושל בחצרו, דבר שעורר את חמת המתפללים בבית הכנסת. קלווריסקי אף שלח מודדים למחרת, ואלו נתקלו בהתקפה מתוזמנת של הפלאחים (עבר הדני, לעיל, הערה 14, עמ' 88). לא ברור אם פרטי האירוע נודעו בטבריה ואם הרגיעו את הרוחות, ומכל מקום יותר מחודש אחר כך, בכ"ב במרחשון תרס"ב, נשלחה לרב צדוק כהן, רבה של צרפת וחבר הנהלת יק"א, מחאה חריפה על כך שקלווריסקי "בא לבית המושל לרגלי עסקיו וביום כפור עצמו חזר לסג'רה, לעיני כל גויי הארץ", וכי אף "הרבה פשע ורשע באכלו טרפות ביום הכפורים בית המושל", והוגשה דרישה לפטרו לאלתר. בראש המכתב חתמו הרב היילפרין והרב אלחדיף ואחריהם ששת ראשי הכוללים האשכנזיים. המכתב פורסם בהבלטה בחבצלת, י"א בכסלו תרס"ב (22.11.1901), עמ' 53–55, תחת הכותרת "מנהל מושבה עברית מחלל יום הכפורים בפרהסיא", כשהרב היילפרין מאשר במכתב נלווה שזהו אכן העתק המכתב שנשלח לפריז "להודיע התועבה אשר נעשתה לדאבון נפשנו בארץ הקדושה פעיה"ק טבריא".

34 לדברי קוסטיצקי (לעיל, הערה 5), עמ' 84, הרב סיפר להם כי הפסק עורר התנגדות אצל "נכבדי העיר" שטענו שהוא מנוגד לעמדת הרב זוננפלד: "אני עניתי להם, המשיך הרב בדבריו, כי אין אני צריך להיות כפוף להרב זוננפלד, הוא רב בירושלים לאיזו מפלגה, ואני מרא-דאתרא בטבריה". בין המתנגדים להיתר מזכיר קוסטיצקי את ר' ישראל נח, והכוונה לר' ישראל נח זאלץ, מראשי היישוב האשכנזי בטבריה, ממונה כולל למברג, סוחר ובנקאי (אבישר, לעיל, הערה 19, עמ' 297).

עמדת רבני הגליל בסוגיית השמיטה בשנת תרס"ג

כאמור, ההיתרים שניתנו לשאר המושבות היו מוגבלים מן ההיתר שנתן הרב היילפרין. כך, הרב טודרוס הכהן, שסידר בשנת תרס"ג את ההיתר בראש-פינה מול המנהל פריינטה, אסר לעשות מלאכות דאורייתא על ידי יהודים, ואף התווכח "עם הרב מיכל הלפרין זלה"ה עבור ההיתר שעשה בשנת השמיטה תרס"ג".³⁵

עמדתו העצמאית של הרב היילפרין בולטת אף יותר לנוכח התנגדותם של רבני צפת, אשכנזים וספרדים, אף להיתר שנתן הרב טודרוס הכהן בראש-פינה. נתון זה עולה מתשובה שכתבו בראש חודש אלול תרס"ד חברי בית הדין הספרדי בצפת, הרב ישמעאל הכהן והרב חיים מנשה סתהון ל"בית דין רבה" שבטבריה בראשות הרב אליהו ילוז, שבקש לברר "ע"ד הענבים המובאים מראש פינה שיש עליהם תעודה מה"ר טודרוס הי"ו שהכרמים נמכרו לגוי קודם שנת השמיטה",³⁶ מאחר ששמעו שהאשכנזים בצפת אסרו אותם.

בתשובתם ציינו הרבנים מצפת ששמיטה בזמן הזה היא אמנם מדרבנן, אולם גם לדעתם יש לאסור את הענבים הנ"ל מכמה נימוקים:

- א. המשיבים פקפקו בכלל אם הייתה מכירה. "שבתעודת הר' טודרוס הנשלחת לעי"ק [=לעיר קדשנו] כתוב שכבוד הנדיב הבארון ראטשילהד תושב פאריז מכר כל המושבות אשר סביב עי"ק לעכו"ם אחד מבני פאריז ועל זה סומך הר"ט הנז' להתיר ואנחנו לא נדע אם כנים הדברים או להד"מ [...]."
- ב. גם אם הייתה מכירה מסתבר שהמכירה לא הייתה "מכירה גמורה וחלוטה גוף הקרקע ממש בשטר גמור לשתי שנים", דרישה העולה משו"ת שמן המור, שתשובתו מהווה בסיס להיתר המכירה.
- ג. ההיתר הוא לעבודת גויים דווקא, ואילו "בני"ד בעו"ה [=בנידון דידן בעוונותינו הרבים] הוא מכירת חוכא ואטלולא כי היהודים בעלי הכרמים הם הם העובדים שם בזמירה ובצירה כדרך הבוצרים וכ"ש [=וכל שכן] שאר המלאכות ממש כמו בשאר השנים כנודע".

35 הרב א"י קוק, אגרות חמדה: לקט אגרות ואמרים בנושא השמיטה, יד בנימין תשס"ח, עמ' 237. וראו פוס (לעיל, הערה 1), עמ' 39.

36 הרב א' ילוז, שו"ת יש מאין: חלק ב, ירושלים תרצ"ב, חושן משפט, סימן כו.

ד. גם אין להסתמך על חובת המסים ("ארנונא") כהיתר, כיוון שכבר נפסק על ידי המבי"ט והלחם שמים והסכים לכך הראשון לציון הרב אברהם אשכנזי (נפטר בתר"מ) שחל דין קדושת שביעית על יתרת הפירות.

מסקנתם הייתה אפוא שהפירות קדושים בקדושת שביעית ואין לעשות בהם מסחר. לדבריהם, גם אילו אנשי ראש-פינה היו מקפידים לשמור את הפירות בקדושת שביעית לא היה שייך לקנות מהם, גם בדרך היתר, כי "מי הוא הקונה הפתי דשביק היתרא דהיינו פירות הגויים ולינקט דבר העלול להכשל בו ובפרט כשידרוך אותם לין ויצטרך לבערו בזמן הביעור". אך למעשה אנשי ראש-פינה חשודים לעשות מסחר בפירות שביעית, וממילא "בני"ד [=בנידון דידן] דישראל קדושים שואלים את פינו להורות להם הדין וודאי דאסרינן להו בפה מלא".³⁷

יש לציין שהרב טודרוס הכהן היה קשור בקשרי משפחה ישירים עם אישים בולטים בקהילות האשכנזיות בטבריה ובצפת.³⁸ יתר על כן, כאשר בשנת תרס"ב ערער השו"ב של ראש-פינה על רבנותו, חתמו רבנים חשובים מטבריה ומצפת, אשכנזים וספרדים, על פסקי דין המצדדים ברב טודרוס הכהן.³⁹ ובכל זאת ננקטה כאן עמדה חריפה כנגד ההכשר שנתן.

יש לציין שבפועל כמו במושבות האחרות גם כאן נעשתה מכירה מסודרת של הקרקעות, כפי שציין הרב טודרוס הכהן לרב קוק בשנת תר"ע:

37 מציאות זו משתקפת גם ממכתב שכתב הרב טודרוס הכהן לרב קוק בשמיטה שאחריה, שבו הוא ציין כי בשמיטה הקודמת הגיעו ענבי ראש-פינה לשווקים בצפת, למרות האיסור שהוטל עליהם בצפת (הרב י' בן מאיר, מה נאכל בשנה השביעית, חמ"ד תשע"ד, עמ' 139).

38 חותנו ר' שמואל אהרן ויליקר היה מראשי כולל רייסין וחסידי סלונים בטבריה. הרב טודרוס הכהן עצמו היה ככל הנראה ממונה כולל רומניה בזמן מגוריו בעיר. בנו ר' משה היה ממנהלי כולל רומניה בעיר החל משנת תר"ס; בנו ר' שלמה היה חתן ר' ישראל נח זאלץ מטבריה (ראו עליו לעיל, הערה 34), ובתו הייתה נשואה לנכדו של רב הקהילה האשכנזית בצפת, הרב רפאל זילברמן.

39 על הפסק האוסר להעביר את "הרב המופלא וכבוד ה' מלא כקש"ת ר' טודרוס הכהן הי"ו" ממשרתו, חתומים חברי בית הדין הספרדי בצפת, הרבנים שלמה יוסף חכים, אליהו ענתבי ויוסף ידיד. לפסק זה הצטרף גם בית הדין האשכנזי בצפת, בראשות הרב רפאל זילברמן והרב ישראל אשכנזי, וכן הרב אהרן בכור אלחדיף רבה של טבריה (הרב א"ב אלחדיף, שו"ת מפי אהרן, ירושלים תרס"ז, חושן-משפט, סימן כ). אכן הרב חיים מנשה סתהון והרב ישמעאל הכהן אינם בין החתומים.

וכן בשמיטה שעברה בא לפה ה' [=האדון] פארנאטא מנהל הראשי של כל המושבות ובכבוד גדול ביקש ממני בכח הרשאה של הבארען הנעשה ע"פ ד"ת בהמשלה, ועשיתי השטרי מכירות כדתה"ק, וכל האיכרים קיימו עליהם לאסור כל הארבעה עבודות רק ע"י עכו"ם בכח פקידות בכבוד גדול.⁴⁰

דומה שמעבר לביקורת של רבני צפת על התנהלותה הדתית של ראש-פינה בכלל, נבע חוסר האמון בכשרות שנתן הרב טודרוס הכהן לענבי ראש-פינה, עד כדי פקפוק אם אכן הייתה מכירה, במידה רבה מהמתח סביב סוגיית השמיטה בין המושבות למוסדות היישוב העירוני, ששורשיו כבר בשמיטת תרמ"ט. אולם מעבר לשאלה אם נעשתה מכירה, התנגדו רבני צפת הנ"ל להיתר בשתי טענות עיקריות:

- א. הם טענו כי ידוע שיהודים עוסקים במלאכות הזמירה והבצירה בעצמם וכי הם גם חשודים לעשות מסחר בשביעית! אף שכאמור הרב טודרוס הכהן לא התיר עבודת יהודים במלאכות דאורייתא, ואף ציין במפורש שנים אחר כך שהאיכרים והפקידות הקפידו על כך! האם הייתה זו ידיעה קלוטה מן האוויר שביטאה את חוסר האמון בעניין או אולי אכן היו כמה יהודים שעשו מלאכות דאורייתא, ואולי היה זה בהשפעת היתרו של הרב היילפרין, ששמעו הגיע לראש-פינה!?
- ב. הם טענו שאין מדובר היה במכירה גמורה. יש לציין שמחלוקת זו, אם יש צורך במכירה גמורה בטאבו או לא, הייתה לב המחלוקת בין הרב יצחק אלחנן ספקטור לרב שמואל סלנט בשמיטות הקודמות,⁴¹ כאן היא הופיעה שוב, אך באופן מעניין ללא אזכור הדיונים הקודמים. מפתיע גם שרבני צפת הספרדים התעלמו מפסיקתו של הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר, שהתיר לקראת תרמ"ט, תרנ"ו ותרס"ג את מכירת הקרקעות ללא צורך במכירה גמורה.⁴²

40 פוס (לעיל, הערה 1), עמ' 37.

41 ראו הרב ש' סלאנט, תורת רבינו שמואל סלאנט, ירושלים תשנ"ח, חלק א, סימן נג.

42 ההיתר לשמיטת תרס"ג חודש על ידי הרב אלישר ב"ב באב תרס"ב, במכתבו לאלברט ענתבי מנהל יק"א בירושלים. נדפס בחוברת: "שתי תשובות בענין כלאים ושמיטה: מרבני עיה"ק

מכל מקום ברור שהגישה ההלכתית שנקט הרב היילפרין בהסכמת בית הדין הספרדי בטבריה, חולקת על הגישה העקרונית שנקט בית הדין הספרדי בצפת בשאלת עצם אפשרות המכירה גם כשאינה נרשמת בטאבו, וגם על כך שבאופן עקרוני עבודת יהודים במלאכות דאורייתא אינה הופכת את המכירה ל"מכירת חוכא ואטלולא".

כאמור, מי שפנה לבית הדין בצפת היו רבני בית הדין הספרדי בטבריה ובראשם הרב אליהו ילוז. הרב ילוז היה דיין בטבריה גם בעת הדיון בהיתר לגבי יבנאל,⁴³ וממילא מעלה פנייה זו את השאלה אם התנגד בשעתו להיתר הנ"ל, והרי כל המקורות מציינים שהיו אלו חברי בית הדין הספרדי שהסכימו לפסקו?⁴⁴ קוסטיצקי גם הזכיר כמה פעמים את "החכם לוזי, אחד מחכמי מרוקו" כאחד מבאי ביתו של הרב היילפרין, ושותף לו בפסקי דין,⁴⁵ ומסתבר שהכוונה לרב ילוז. יתכן שהרב ילוז לא היה שותף להיתר, ורגליים לדבר: תשובה שכתב בנושא מכירת בית לגוי, שבה דחה הרב ילוז את שיטת הרב אלישר שאין איסור "לא תחנם" במכירת אדמת המושבות לגוי, אף כאשר הגוי מתכוון להחזיר.⁴⁶ מכל מקום עצם הפנייה לרבני צפת יכולה עקרונית להיות

ירושלם על שאלות שנשאלו מאכרי המושבות באה"ק", ירושלים תרס"ב, דף יח. עותק של המכתב עצמו מצוי בארכיון פתח תקוה.

43 הרב ילוז חזר לטבריה משליחות באדר ראשון תרס"ב, ושב לשמש כדיין ומו"ץ. בסביבות פסח תרס"ג עקר עם משפחתו לפקיעין בשל מגפת הכולרה בעיר, והתגורר שם כשנתיים (י"ח ילוז, תולדות אליהו, ירושלים תרצ"ג, עמ' 54-55).

44 מסתבר שלפחות הרב אהרן בכור אלחאדיף היה מבין החותמים על ההיתר. קוסטיצקי (לעיל, הערה 5), עמ' 80, אף ציין כי עוד בטרם דיבר עם הרב היילפרין שוחח בעניין עם ה"חכם באשי", אשר לא הביע התנגדות למצוא היתר. יש לציין את תמיכתו של הרב היילפרין בתמוז תרס"ג בטענת "בני הספרדים שבטבריא וצפת" בפולמוס שהתגלע בין קהילות הספרדים הנ"ל וקהילת הספרדים בירושלים בנוגע לחלוקת כספי קופת רבי מאיר בעל הנס ביניהם, שפורסמה בחוברת שהוציא בעניין הרב חיים אלחאדיף, בנו של הרב אהרן בכור אלחאדיף (ספר יצב גבולות, חמ"ד תרס"ד, עמ' ט-יא). כפי שהעיר לי מ"א פוס, יש מקום לשים לב לכך שהרב היילפרין גם אינו חתום על מכתבי הביקורת שפרסמו ראשי הכוללים האשכנזיים בטבריה כנגד ראשי העדה הספרדית, בנוגע לחלוקת הכספים לאנשי העיר בעת מגפת הכולרה, ראו: חבצלת, ז' באדר תרס"ג (6.3.1903), עמ' 138.

45 ראו קוסטיצקי (לעיל, הערה 5), עמ' 81, 126.

46 הרב א' ילוז, שו"ת יש מאין, ירושלים תרס"ט, חלק א, סימן יז, נג ע"א. הרב ילוז מזכיר את הרב אלישר בברכת המתים כך שיוצא שהתשובה נכתבה לאחר פטירתו בתמוז תרס"ו, אלא

ניסיון לבירור מציאותי בלבד. הרב ילוז גם לא שהה באותה העת בטבריה עצמה אלא בפקיעין, ואולי גם זה תרם לחוסר המידע. יש לציין שאין לנו התייחסות של הרב ילוז עצמו לכשרות ענבי ראש-פינה. תשובת רבני צפת אמנם הודפסה בספר השו"ת שלו, אך היה זה רק לאחר פטירתו, על ידי בנו, שמצאה כנראה בין כתביו. מעבר לכך הצרכים של יבנאל היו כאמור ייחודיים, וייתכן שהרב ילוז חילק בין המקרים. אולם תשובת רבני צפת כן מעידה על העצמאות שנקט הרב היילפרין בסוגיית השמיטה, כמי שראה את עצמו כרבים של מתיישבי הגליל התחתון ואף המשיך להשיב להם תשובות גם בהמשך.⁴⁷

על נסיבות העתקת הפסק

כאמור עותק הפסק נמצא בין כתביו של רח"ד. ברור גם שרח"ד עצמו העתיק את התשובה, כיוון שהוא מציין בהערה ממוסגרת במהלך התשובה: "המעתיק חיים דוב בר"ש [=ברי שלמה]".

מתי ומדוע העתיק רח"ד את הפסק? מסתבר שהיה זה במהלך שנת השמיטה תרס"ג, גם משום שהפסק עסק בשמיטת תרס"ג ובעיקר משום שהעתק התשובה נמצא בין דפים נוספים העוסקים בענייני שמיטת תרס"ג, שמהם מתברר שרח"ד היה זה שהתקין את היתר המכירה לקראת שמיטת תרס"ג באזור זכרון יעקב. בין היתר ציין שם רח"ד "נוסח שטר מכירה ושכירות" שסידר "להאדון סי' [=סניור] פארייענטע בשנת תרס"ב", וכן מצוי שם קונטרס "וזה דבר השמיטה" שאותו סיים לכתוב בדי' בתמוז תרס"ב, ובו פירט את הפתרונות ההלכתיים להיתר העבודה בשביעית, כפי שהוזכרו על ידי רבנים שונים, שעם חלקם התייעץ.

אם מדובר בעריכה לפני הדפסת הספר בתרס"ט. אני מודה למ"א פוס שהפנה אותי לתשובה זו.

47 בדי' חול המועד פסח תרס"ה הוציא הרב היילפרין פסק חתום המתיר ל"ה' מזרחי" לקצור שחת ולחרוש את האדמה בעבור זריעת שומשום בחול המועד, בשל חוסר האפשרות לעשות זאת במועד אחר (אצ"מ J15/6576). על דין תורה שהתנהל בבית דינו בתרס"ה, ראו קוסטיצקי (לעיל, הערה 5), עמ' 128.

רח"ד התיישב בשפיה עם הקמתה בתרנ"א (1891), ושימש כשו"ב באזור זכרון יעקב וכמשגיח על כשרות היקב בזכרון יעקב. מתברר שערב שמיטת תרס"ג רח"ד הוא זה שטיפל בנושא מכירת האדמות באזור והשכרתן מול פקידות יק"א. רח"ד בסיכומיו לא העלה את האפשרות לעבודת יהודים במלאכות דאורייתא, וביסס את ההיתר על השכרת השדות לנכרי לכמה שנים ועל מכירת האילנות לנכרי עם מעט אדמה, על מנת שיעקרו למקום אחר. כאשר מלאכות תמורות כחרישה, זריעה וקצירה ייעשו רק על ידי נכרי, גם לאחר ההשכרה והמכירה. בהתאם לכך סידר רח"ד את ההיתר באזור זכרון יעקב מול הפקידות, כפי שעולה מעותק של שטר מכירה ושכירות, שאותו ערך רח"ד, ועליו חתם יחד עם מתתיהו תמשיס, ראש הוועד בזכרון יעקב. בשטר צוינה, בחתימת ידי הקונה והמקנה, העברת אדמות הברון רוטשילד בזכרון יעקב, שפיה, בת שלמה, טנטורה ועתלית, מידי מורשה הברון שם טוב פריינטה לידי אלברט בראבייה, כאשר העצים הוקנו על מנת לעוקרם, ואדמת הזריעה הושכרה לשנים תרס"ב-תרס"ה.⁴⁸

בכך נבדל כאמור ההיתר שניתן ליבנאל ולסביבתה, מן ההיתרים האחרים שניתנו במושבות הצפון. מכתבי רח"ד מתברר ששמעו של ההיתר הגיע, כנראה כבר בתרס"ג, אף לאזור זכרון יעקב. יש לציין שלבני מושבות הגליל התחתון היו בני משפחה בזכרון יעקב ובראש-פינה. חלקם אף הגיע לגליל משפיה, והשו"ב של יבנאל, ר' מאיר הרכבי, שאולי אף היה שותף למאמצים להשגת ההיתר,⁴⁹ שימש קודם כשו"ב בבת-שלמה שלידי שפיה, ואולי דרכם הגיע הפסק לרח"ד. אפשרות נוספת היא שהוא נשלח על ידי הפקידות עצמה, אולי בניסיון להתיר עבודת יהודים גם במושבות נוספות. נראה שעל רקע זה טרח רח"ד בלימוד פסקו של הרב היילפרין והעתיקו לצורך כך.

48 אצ"מ J15/5223.

49 במאמר זיכרון עליו, צוין שהוא היה שותף למאמצים להשגת ההיתר, "רבי מאיר הרכבי (מדמויות ראשוני יבנאל)", מאמר בכתב יד שנשלח מיבנאל לפרסום בעיתון דבר, 1.1.47, אוסף שפר-צימרמן, ארכיון ד"ר רפאל שפר, קיבוץ רביבים.

סיכום

במאמר זה נידון בהרחבה פסק שכתב הרב יחיאל מיכל היילפרין, רבה של הקהילה האשכנזית בטבריה, ובו התיר לחלוטין את העבודה החקלאית במושבה יבנאל בשנת השמיטה תרס"ג. הפסק נחשב כאבוד, אולם למרבה המזל מתברר שרובו השתמר בהעתקה שעשה הרב חיים דב קנטור משפיה. מן הפסק עולים בבהירות נימוקיו של הרב היילפרין להיתר, והעיון בהם משלים את העולה מתשובת האדמו"ר מסוכטשוב לרב היילפרין.

כמו כן נידונו במאמר בהרחבה הרקע ההתיישבותי, החקלאי והכלכלי שעמד בבסיס ההיתר, המלמד על המאבק שהתקיים אז על הקמת חבל חדש וגדול של התיישבות יהודית בגליל התחתון. מציאות זו מבהירה את הצורך בהיתר הייחודי, שחרג משאר ההיתרים שניתנו באותה העת לעבודה בשמיטה.

מניתוח פסיקתו והתייחסותו של הרב היילפרין לסוגיית השמיטה ביבנאל, בפרט על רקע היחס להיתרי המכירה באזור טבריה וצפת, עולה בבהירות מקומו של הרב היילפרין, לא רק כרב הקהילה האשכנזית בטבריה, אלא גם כרבם של מחדשי ההתיישבות היהודית בגליל התחתון.

**נספח: פסק הלכה להרב יחיאל מיכל היילפרין אב"ד טבריה
להיתר העבודה בשביעית תרס"ג במושבה ימה**

בה"ש [בעזרת השם]⁵⁰, כנודע⁵¹ אשר בני המושבה יעמא ת"ו [=תיבנה ותיכונן] הפסידו לדאבון נפשינו ממון רב כי זרים קמו עליהם לשלול שלל ולבוז בו, להוציא את קרקעותיהם מת"י [מתחת ידם] בזרוע עוז והקרקעות הם כל חיות ידם, ומקור פרנסתם, ובני המושבה הנז' [=הנזכרת] מלבד אשר הוציאו על זה הון רב ונתרוששו ע"י פועלי און ההם, הנה הכניסו א"ע [=את עצמם] בסכנות עצומות ואיומות עד אשר היה כפסע בינם ובין המות, כי איך יוכל איש לכלוא את רוחו לבל ישליך מנגד נפשו בראותו כי שודדים באו עליהם להפשיטם ערומים מנכסיהם ומחיתם, באחזריות [=באכזריות] חמה,⁵² על לא חמס בכפם, ולולא שהיהודים הביאו, ברור שהם בעצמם עבדו את האדמה, בעמל כפיהם, בחרישה וזריעה, כבר הי' אדמתם וכל תבואתם נהפכה לזרים, והרשאים (=והרשעים?) הנז' [=הנזכרים], עוד לא ידעו שבעה, ועוד היום לוטשים את עיניהם {=ימקו בחוריהם} על יגיע אחנו בני ישראל, בני המושבה הנז' ועוד ידם נטויה לנסות דרכם⁵³ לאכול את בני המושבה בכל פה, ולהסב לעצמם את נחלת אחנו בני המושבה. ע"כ סכנה עצומה ונוראה מרחפת על פני אחנו הנז' שאם לא יעבדו בכפיהם את האדמה בשנה הזאת תהפך נחלתם לזרים כי מלבד אשר קרוב הדדי בהיות השדות בורים ובאו הרשעים הנז' ויתפשטו על השדות ויעבדום ואחר שיתחילו לעבוד את האדמה יהי קשה להוציא מידיהם את האדמה כידוע בעוה"ר [=בעוונותינו הרבים] שיד העכוס תקיפה, הנה מלבד זאת גם אם לא יגעו הרשעים בהשדות יהי בידם לראי' שהשדות אינם של היהודים כי לא עבדו את האדמה, ועי"ז יצאו היהודים נקיים מנכסיהם והם וב"ב [=ובני

50 פתיחת ראשי תיבות וקיצורים או תיקוני מילים יובאו בסוגריים מרובעים. הערות ממוסגרות שהיו במקור צוינו בסוגריים מסולסלים. מילים שנראה שהן טעות הובאו בתוך סוגריים עגולים. המילים המודגשות, הודגשו במקור.

51 המילה מודגשת ומתחתיה נראים שרידים של מילה אחרת, אולי: בנידן, ושמא התלבט המעתיק עצמו מה המילה הנכונה בכתב היד.

52 על-פי משלי כז, ד.

53 פענוח המילה אינו ודאי.

ביתם] ינודו ח"ו ללחם⁵⁴ ולחזור על הפתחים ובאו לפני בני המושבה הנז' בחודש אלול העבר ושפכו לפני שיחם ושאלו אם יש אופן להמציא להם היתר שהם בעצמם יעבדו את האדמה בשנה הזאת, ומלאו מתני הלחלה⁵⁵ בשמעי זאת מפיהם וראיתי כי מרוב צערם ופחדם פניהם כסיד חָנְרו כאיש אשר אין נשמת רוח חיים באפיו⁵⁶ ואני אמרתי בחפשי⁵⁷ בספרים בכל עוז להמציא להם היתר שיוכלו לעבוד בעצמם את אדמתם בשנה הזאת, ומצאתי להתיר להם ע"י שימכרו את אדמתם לגוי בטרם תבא שנת השמטה מכירה גמורה כדת וכהלכה בלי שום תנאי רק בלבם יעשו הסכמה חזקה שכשתעבור שנת השמטה יחזרו ויקנו מהגוי את הקרקעות, וכשיעשו ככה ימלטו מכל מכשולי האיסור שיש להם מקום להסתבך בעוון זה וזה החלי

(א) הנה במס' ע"ז כא: מפורש בגמרא שם שבמכירת שדה לגוי יש שני איסורים, (א) חניית קרקע; (ב) דקא מפקע לה ממעשר וא"כ לכאורה בנד"ד [בנידון דידן] עושים שני איסורים הנזכרים בגמרא, אולם כד נעיין שפיר {אנן⁵⁸} יתגלה לפנינו דליכא כאן לא איסורא דחניית קרקע ולא איסורא דקא מפקע ממעשר, דכבר מבואר בשו"ת שמן המור דאם הישראל המוכר הסכים בלבו בשעת המכר לחזור ולקנות הקרקע אחרי עבור שנת השמיטה ליכא בזה איסורא דבל תחנם, וגם הרב פרי מגדים, לאו"ח סי' ש"ו באשל אברהם ס"ק ק' כתב בפשיטות דהאידינא שאנו בין האומות ליכא לא תחנם, ולא הביא שום מקור לדבריו אלו ונראה דיצא לו דין זה מהרמב"ם בהלכות עכו"ם פרק עשירי הלכה ד' שכתב טעם לאיסור זה שאם לא יהי להם קרקע ישיבתן ישיבת עראי היא לכן הוציא מזה הפ"מ [הפרי מגדים] דהאידינא שאנו בין האומות ויש להם קרקעות בלא הקרקע שקונים מישראל לא שייך טעם זה, ונראה דאפילו למכור לגוי שאין לו קרקע ג"כ ליכא איסורא בזה"ז [בזמן הזה] דהא בעוה"ר כמעט כל הגוים יש להם קרקע, וישיבתן ישיבת קבע היא, ואין נ"מ [=נפקא מינה] אם יהי עוד לגוי

54 על-פי איוב טו, כג.

55 על-פי ישעיהו כא, ג.

56 על-פי בראשית ז, כב.

57 על משקל "ואני אמרתי בחפזי" (תהלים לא, כג; ובדומה שם, קטז, יא).

58 אולי כתוב: אין.

אחד ישיבת קבע. רק בנד"ד אין אנו צריכים לסברא זאת כי הם מכרו לגוי שיש לו קרקע הרי דלא עברו במכירתם על איסורא דחניית קרקע.

(ב) ועל איסורא דקא מפקע לה ממעשרות ג"כ לא עברו בנד"ד כיון שהסכימו בדעתם שאחרי עבור שנת השמיטה יחזרו ויקנו את הקרקע שמכרו, וכשיחזרו ויקנו את הקרקע יתנו תרומות ומעשרות כדת מה לעשות⁵⁹ ואם כי לא התנו עם הגוי שיחזור וימכור להם הקרקע אחרי שיעבור שנת השמיטה עכ"ז אם מחשבתם והסכמתם בלבם לחזור ולקנות אחרי שיעבור שנת השמיטה מהני לענין איסורא דבל תחנם שהוא דאורייתא, כ"ש [=כל שכן] שמהני לענין הפקעת הקרקע ממצות דאיסורא הוא רק איסור דרבנן, ולא תקשי נהי דמהני מחשבתו על השנים שאחרי שנת השמיטה מ"מ הא עכ"פ בשנת השמיטה תהיה ביד הגוי והגוי לא יעשר דודאי גם על שנה אחת יש איסור להפקיע ממעשר, נהי דאיסורא דלא תחנם ליכא היכא שלא תהי' ביד הגוי רק שנה את כמ"ש לעיל בשם תשו' שמן המור וכמו דליכא בשכירות איסורא דלא תחנם כמבואר ברש"י ע"ז כי ע"ב בפירושו על המשנה אין משכירים בתים וכי' שם וז"ל [=וזה לשוננו] גזירה משום מכירה, דאיסור דאורייתא הוא שנותן להם חנייה בקרקע עכ"ל הרי מבואר מדבריו דבשכירות ליכא משום חנייה בקרקע וגם בתוס' דף קא. ד"ה הא כי [=כתב] שם דבשכירות גופא איכא איסורא דהפקעה ממעשר וכו' ולא הזכירו שיש גם איסורא דחניית קרקע בשכירות ובתוס' שלפנינו יש ט"ס [=טעות סופר] וכבר הוגה שם הגה. והב"ח שם גריס בפירוש בהתוס' דאע"ג דבשכירות ליכא משום חניית קרקע מ"מ איכא הפקעה ממעשר וא"כ לכאורה גם בנד"ד נהי שהסכימו במחשבתם שאחרי שנת השמיטה יחזרו ויקנו מהגוי מ"מ עכ"פ בשנת השמיטה עצמה תהי' ביד הגוי והגוי לא יעשר הא לא תברא דהא גם אם לא היו מוכרים השדה להגוי ג"כ לא היו מעשרים את הגידולים דשנת השמיטה לא מיבעי אותם הגידולים שאסורים באכילה אלא אף הגידולים שמוותרים באכילה לא היו מעשרים גם אם לא היו מוכרים לגוי, דגידולים של שנת השמיטה פטורים ממעשרות כמ"ש בשו"ע יו"ד סי' של"א סעיף י"ט {וברמב"ם הלכות שמיטה פ' [=פרק] ד' הלכה ג' ד' ביאר איזה אלו הגידולים של שביעית שמוותר לאכלם, עיי"ש} וא"כ כיון שגם ביד הישראל ליכא מצות מעשר בגידולים של

שביעית מאי הפקעה ממעשר שייך במכירות לגוי, הרי כבר מבואר מכל מה שכתבתי דליכא בנד"ד הנך תרתי איסורים דחניית קרקע והפקעה ממעשרות (ג) אך עדיין יש מקום לבעה"ד [=לבעל הדין] לאמר נהי דהפקעה ממצות מעשר ליכא, מ"מ איכא הפקעת ממצות שביעת שדהו בשביעית, דהא אדם מוזהר על שביעת שדהו בשביעית, אך אם נאמר דלתסר מטעם זה, דמפקיע השדה ממצות שביעת בשביעית אי"כ למה לא אמרו במסכתא ע"ז דף ט"ו. גם בבהמה גסה, דאסור למכור גם מטעם שמפקיע ממצות שביעת בהמתו בשבת, דמה לי שביעת בהמתו בשבת, או שביעת שדהו בשביעית, ועוד קשה דא"כ, למה לא חשיב במס' ע"ז דף כ"א. גם איסורא דמפקע לה ממצות שביעת בשביעית כשמוכרה, ולמה אמר שם דאית בה תרתי {ר"ל במכירה איכא תרתי, דבשכירות ליכא חניית קרקע, כש"ל [=כמו שנתבאר לעיל]} חניית קרקע, והפקעה ממעשרות, אמאי לא קאמר שביעת השדה בשביעית, וע"כ [=ועל כרחך] לאמר דכיון דאיסור שביעת אינו תלוי, בגוף הקרקע לחוד רק בהצטרף גם הדין, היינו כשתגיע השנה השביעית, במצוה כזה לא אסרו ההפקעה, וכן בשביעת בהמתו בשבת ג"כ ליכא איסורא דהפקעה ממצוה זאת, דלאו בגוף הבהמה לחוד תלוי מצוה זאת רק בהצטרף גם יום השבת, ובכזה לא אסרו הפקעה: ואין לומר דהא דלא הזכירו גבי איסור מכירת בהמה גסה לגוי, הטעם שמפקיעה ממצות שביעת שבת ג"כ, משום דגם בלאו האי טעמא יש טעמים לאסור ע"כ לא חש לחשוב כולא טעמא דאיכא בזה, זה אינו דא"כ תיקשי הך דאיתא במס' ע"ז דף ט"ו. דרב אדא שרא לזבוני חמרא אידא דספסירא, דבספסירא לא שייכי כל הני טעמא, דחשיב שם לאסור מחמתם למה לא חש לאיסור הפקעה ממצות שביעת בשבת, אלא ודאי דבכה"ג [=דבכהאי גוונא] דתלוי בצירוף הזמן ליכא איסורא דהפקעה ממצות, ולא דמי להפקעה ממעשר דאסור למכור שדהו גם כשאין בה שום תבואה, והאיסור יבא אחר שתתגדל התבואה, ואפ"ה אסרי משום הפקעה, לא דמי דהתם החיוב הוא על הקרקע, שפירותיה יתעשרו וחיוב זה, יש על הקרקע גם כשאין עדיין עליו פירות, רק כשאין פירות, אין מה לעשר, (אבל לענין הפקעה,⁶⁰) אבל לענין הפקעה משביעת שביעית ושבת, הרי קודם שנת השמיטה, וקודם השבת ליכא על האדמה והבהמה שום חיוב מצוה זאת כלל, והא דלא

אסרו למכור בהמה דקה שלא בכרה לגוי דמפקיע ממצות קדושת בכורה, ושם אינו תלוי בזמן, דהא אם הי' יולדת בעת המכירה יש על הולד קדושת בכורה, וא"כ דמי למוכר שדהו בעת שאין עליו תבואה, ואפ"ה יש שם משום הפקעה ממעשר, וי"ל דאיסור מטעם הפקעה, הוא רק דרבנן וכיון דיש ספק, שמא תלד נקבה, וליכא קדושת בכורה הו"ל ספק דרבנן ולקולא {וחילוק זה שכי' [=שכתבנו] לחלק בין שהאיסור תלוי בזמן, לבין אין תלוי בזמן, תמצא בתוס' חולין ה: ד"ה צדיקים ובמ"א סי' רס"ט סק"א} {ובחושן משפט סי' ר"ח בט"ז שם} וגם יש מקום לחלק עוד בין הפקעה ממעשרות להפקעה משביעית ושבת דלא גזרו רק בהפקעת מצוה שתהי' מופקעת תמיד, ולא במצוה שלא תהי' מופקעת תמיד, ולא דוקא משום שתלוי בזמן, רק אפילו אינה מופקעת תמיד מטעם אחר, וכמו שרצו התוס' לחלק במס' ע"ז דף כא. ד"ה אף במקום, בין בתים לאורוות ואוצרות יעו"ש ויצא לנו מזה דכשמוכר לגוי שדה שלא בשנת השמיטה ליכא איסורא דקא מפקע מהשבתת שביעית:

ד) אך עדיין יש מקום לבעה"ד לחלוק, ולהמציא איסור אחר בענין המכירה, והוא שידוע שיש פלוגתת הפוסקים אם יש קנין לגוי להפקיע מקדושת הקרקע או לא, וא"כ למ"ד אין קנין לגוי וכו', הרי הקרקע גם אחר המכירה ברשות הישראל לענין קדושתה, וכמבואר בפירש"י במס' גיטין דף מז: בד"ה מדאורייתא לא, א"כ הרי זה דומה למוסר קרקע שלו לגוי שיעבוד בה, ודבר זה לא רק משום איסור אמירה לעכוס הוא, רק שחובת שביטת שדהו בשמיטה, אין בזה חילוק בין שהישראל עצמו עובד בה העבודה האסורה, או שהעכוס עובד בה עבודה האסורה אפילו אם הוא אומר לגוי, שלא יעבוד בה עבודה לא מהני דהרי עכ"פ שדהו איננה שובתת, וכמו בהמה בשבת בשאלה ושכירות יעויין באו"ח סי' רמ"ו סעי' צ"ג דאין עצה להנצל מאיסור שביטת בהמתו רק שיפקירנה, או יאמר בהמתי קנויה לך, וזה דוקא כשהשכירה או השאילה לו ע"מ [=על מנת] שיחז[ר]נה לו בשבת, אבל כשמשכירה לו או משאילה לו, כדי שיעשה בשבת אסור, כמבואר בריש סעיף ג' שם ובנד"ד הרי מוכרה לו ע"מ שיעבדו בה עבודה בשביעית כמו שיבואר להלן, ואף דבנד"ד לא בתורת שאלה או שכירות נזדקקו לגוי, רק בתורת מכירה, ובמכירה מותר בבהמה, מ"מ מכירה בקרקע {כלומר למ"ד אין קנין וכו', המעתיק חיים דוב בר"ש} דומה לשאלה ושכירות בבהמה,

דבבהמה קנויה במכירה, ע"כ ליכא איסורא רק בשאלה ושכירות, אבל בשדה למ"ד דאין קנין לגוי להפקיע מקדושה והרי היא לענין קדושתה ברשות הישראל, ויש איסור על הישראל, כשהגוי עובד בקרקע, ואף אם ירצה להפקיע את הקרקע, לא מהני דאינו יכול להפקירה, דלמנ"ד אין קנין לגוי להפקיע, יש לו קנין לחפור בה בורות שיחין ומערות והרי הקרקע לכל דבר קנויה להגוי חוץ מלהפקיע מקדושתה כמבואר בגיטין דף מז. וא"כ איך יכול הישראל להפקיע הקרקע שאיננה שלו, וגם אם אין מועיל שיאמר ששדהו קנויה לגוי, המבואר בשו"ע או"ח סי' רמ"ו ס"ג דשם יוכל להקנותה לו, אבל בשדה למ"ד אין קנין לגוי להפקיעה מקדושתה הרי אוקמה התורה את הקרקע לענין קדושתה ברשות הישראל ואין זה תלוי בדעת הישראל, וא"כ כשיעבוד הגוי את השדה בשביעית יעבור הישראל על איסור מצות שביתת שדהו בשביעית, הנה על זה נשיב כיון דיש פוסקים דס"ל דיש קנין לגוי להפקיע מקדושתה כאשר נבאר אי"ה לקמן, ושביעית בזה"ז דרבנן סומכין בדרבנן להקל ולומר דיש קנין לגוי להפקיע מקדושתה, וזה יבואר בסמוך, ויצא לנו מזה דאין עליהם איסור במה שהקרקע איננה שובתת בשביעית

ה) אך עדיין יש חשש איסור אחר בנד"ד, שהיהודים שמכרו קרקעותיהם להגוי רוצים לעבוד עבודת האדמה בשביעית כמבואר בהשאלה ובגמרא גיטין דף סב. איתא מימרא דרב דימי בר שישנא משמיה דרב אין עודרין עם הגוי בשביעית, אך גם בזה ליכא תברא דבספר התרומות הלכות ארץ ישראל כתב דבזה"ז דשביעית הוא דרבנן עפ"י הסכמת רוב הפוסקים יש להתיר ליהודים לעבוד בשדה של גוי, משום דבדרבנן סומכים על מ"ד יש קנין לגוי, להפקיע מקדושתה, ולמ"ד דיש קנין לגוי אין איסור לישראל לחרוש ולזרוע ולעשות כל המלאכות בקרקע הגוי, וכתב דבזה מיושב קושית התוס' סנהדרין כ"ו. ד"ה אגיסטון שהקשו על רש"י מהך דאין עודרין עם הגוי דמזה משמע דגם להיות שכיר אצל הגוי אסור, והספר התרומות מיישב הקושיא דהך מ"ד דאין עודרין עם הגוי ס"ל אין קנין לגוי להפקיע מקדושתה ומאי דאמרו ר' חייא בר זרנוקי ור"ש בן יהוצדק בסנהדרין שם שיכול לאמר אגיסטון {פי' שכיר} אני בתוכו משום דס"ל יש קנין לגוי להפקיע מקדושתה, וס"ל לסה"ת דבזמן הזה שהוא דרבנן סומכין לומר יש קנין, וכשיש קנין תו ליכא איסורא לעבוד עבודה, בשל

גוי, והא דהוצרך ר' ינאי לומר טעם ההתר משום ארנונא היינו להתיר אף בקרקע ישראל כך כתב בספר התרומות, והנה במה שכתב בספר התרומות דבזה"ז יש קנין לגוי להפקיע מקדושתה, כן כתב גם הרב בית יוסף שהובאה בשו"ת מהרי"ט ח"א סי' מ"ב שכתב בד"ה והרי ז"ל, ואם באנו לדון יותר יש טעם לומר שיש לו קנין להפקיע משביעית דקרא כתיב והיתה לכם שבת הארץ לכם ולא לגוים עכ"ל וגם הגר"א בביאורו ליו"ד סי' של"א ס"ק כ"ח כתב דבזה"ז שהוא דרבנן יש קנין בא"י כמו בסוריא, ואף דהגר"י א"א שם מיירי לענין מעשרות מ"מ לא שנא מעשרות, ולא שנא שביעית ואדרבה בשביעית יש יותר לדין דיש קנין כמו שהבאתי לעיל בשם הרב בית יוסף משום דבשביעית כתיב לכם וגם סוגיא דעלמא אזלא דיש קנין לגוי להפקיע משביעית, דאלי"כ היינו מחויבים לאכול פירות הגוים בקדושת שביעית דוקא, וגם היה אסור לעשות סחורה בפירות הגוים, שגדלו בשביעית, וכקושית הכפתור ופרח שהובא בכ"מ [בכסף משנה] הלכות שמיטה פ"ד הלכה כ"ט וברדב"ז שם שנדפס בספר הרמב"ם ["] בדפוס חדש שנדפס בוורשא, ש"כ [=שם כתב] לתרץ קושית הכפתור ופרח, משום דיש קנין לגוי להפקיע מקדושתה, רק דהכ"מ כתב דמה שכי [שכתב] הרמב"ם אין קנין היינו לענין אם חזר ישראל וקנאה ממנו אינה ככיבוש יחיד, אלא הרי היא כאלו לא נמכרה לגוי מעולם, אבל בעודה ביד עכום מופקעת היא והרדב"ז שם כ' [=כתב] בסתם שסמכו בדרבנן על מ"ד דיש קנין הרי לפנינו ספר התרומות, והרב ב"י שהובא בתשובת מהרי"ט...⁶¹

